

Editorial

Smrt – blízká, či vzdálená?

Roman Vido

Znamé lidové moudro praví, že v lidském světě existují jen dvě jistoty: daně a smrt. Zatímco v prvním případě se dá hovořit o nadsázce, v tom druhém (zatím?) nikoliv. Smrt pokládáme za fakt neodmyslitelně spojený s existencí jakéhokoliv živého organismu. Přes tuto nevyhnutelnost (či naopak právě pro ni) patří smrt mezi stěžejní a věčná témata lidské kultury, s nimiž se jednotlivé přicházející generace potýkají a vyrovnávají. V zásadě sice platí slavný Epikurův výrok „Zdánlivě nejhorší ze všech zel, smrt, nemá pro nás žádnou důležitost, neboť dokud tu ještě jsme, není tu smrt; a až se smrt dostaví, už tu nebudeme“; jeho platnost však nebrání tomu, aby se smrt opakovaně stávala středobodem nejruznějších filozofických úvah či uměleckých počinů. Třeba už jen proto, že kromě předjímání vlastní smrti a vlastního umírání se nám smrt do zorného pole dostává také s umíráním druhých, zvláště našich blízkých.

Zásadní postavení smrti v rámci lidských společností vystihl Peter L. Berger v knize *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, kde o společnosti hovoří jako o „lidech spolčených tvářích v tvář smrti“ (Berger 1969: 51). Smrt podle Bergera představuje klíčovou *marginální situaci*, tj. situaci, jež má schopnost zásadně narušit samozřejmost každodenního života a otřást sociálně přijímanou definicí reality. Vědomí „existence“ smrti v sobě nese potenciální hrozbu vpádu *anomie*, která je již z definice v rozporu s možností fungování jakéhokoliv sociálního řádu. Každé lidské společenství, má-li zůstat životaschopné, se tak v Bergerově pohledu musí s faktem smrti (nejen) kognitivně vypořádat. Podobným směrem se ubírají i úvahy Anthonyho Giddense ohledně *ontologického bezpečí*, jímž rozumí bazální důvěřivost, „kterou má většina lidských bytostí v trvalost své vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí svého jednání“ (Giddens 2003: 85).

Na opačný pól pomyslného spektra náhledů na význam smrti můžeme umístit perspektivu, v níž zkušenost smrti ztělesňuje „probouzející zážitek“. Irvin D. Yalom činí vědomou reflexi strachu ze smrti jedním z klíčových prvků své psychotherapeutické metody. Domnívá se totiž, že právě *strach ze smrti* leží v základech mnoha psychických poruch. „Pohlédnutí na smrt zpřímá“ pak podle Yaloma může přinést významný životní posun a proměnu osobnosti s blahodárnými účinky: „Přestože fyzická stránka smrti je naší zhoubou, představa smrti je naší záchranou“ (Yalom 2008: 30). Příklad takto nahlížené zkušenosti smrti naleznete třeba v eseji Bány Kopecké, v níž autorka čtenáře seznamuje se svým rozhodnutím neskrývat před svou malou dcerou (4 roky) skutečnost, že její otec umírá:

„Pochopila jsem, jak moc se ve smrti odráží náš život a také, že smrt není ‘strašná’, ani umírání. Realita není nikdy strašná – realita je to, co se děje teď, v tomto okamžiku, a záleží jen na nás, jakou tomu dáme nálepku. Lidé většinou investují veškerou energii do přežití za každou cenu, propadají hysterii, když hrozí smrtelný bacil či katastrofa, a tak nějak opomíjejí fakt, že smrti nakonec nikdo neunikne a důležitější je, jak prožíváme přítomnost. (...) Umírání je přechod z jednoho světa do druhého a sledovat ho může být i krásné, nejen tragické.“

Doufám, že dcera nikdy nezapomene poslední okamžiky míru a sounáležitosti, které jsme jako rodina zažili, když její otec umíral a my jsme s ním ležely v posteli, povídali si, kreslily.“ (Kopecká 2010: 62)

Význam smrti se však zdaleka nevyčerpává její osobní, individuální dimenzí. Smrt má rovněž svůj nezanedbatelný sociální a kulturní rozměr. Jak připomíná Lupton, i zdánlivě neproblematická biologická kategorie smrti podléhá procesu sociálního konstruování. „Mění se význam smrti v průběhu staletí poskytuje příklad způsobu, jímž je fyzická událost konstruována prostřednictvím kulturních zvyklostí. Ač by se smrt mohla zdát být v zásadě biologickým esencialismem, existuje zde široká hranice, okolo které je smrt kulturně, historicky a politicky vyjednávána“ (Lupton 2003: 47). Ze sociálněvědního hlediska přitom není zajímavý pouze proces *konstruování* „smrti“, ale i související fenomény *reprezentace* smrti (například v médiích), *instrumentalizace* smrti (například k účelům politické mobilizace), *diskurzivního uchopení* smrti (např. v debatách o eutanázii) a podobně.

Zvýšený odborný zájem o téma smrti a umírání lze v západních vědeckých kruzích zaznamenat zhruba od 60. let 20. století v souvislosti s publikací několika významných prací převážně z oblasti psychologie – *The Meaning of Death* (1959), editované Hermanem Feifelem, *On Death and Dying* (1969) od Elisabeth Kübler-Ross či *The Psychology of Death* (1972) od Roberta Kastenbauma a Ruth Aisenberg. Postupem času došlo k etablování samostatného interdisciplinárního oboru s názvem *thanatologie*.¹ Souběžně s tím se konstitoval také výrazný diskurz (či narativ), který až do 90. let 20. století rámoval podstatnou část odborných debat na téma postavení smrti v moderních společnostech a který bývá standardně označován jako diskurz „popírání smrti“ (*denial of death*) či „tabu smrti“ (*death taboo*). Ten v řadě ohledů nabyl až paradigmatického statusu, čímž připomínal pozici tzv. sekularizačního paradigmatu ve společenských vědách (zejména v sociologii) 2. poloviny 20. století (Tschannen 1991).

Zakládající texty tohoto diskurzu představují článek britského antropologa Geoffreyho Gorera „The Pornography of Death“ (1955, vyšel též v roce 1965 v rámci publikace *Death, Grief and Mourning*) a kniha francouzského historika Phillippe Arièse *Western Attitudes toward Death: from the Middle Ages to the Present* (1974). Gorer přichází s tvrzením, že

¹ V současnosti funguje hned několik institucí specializujících se na thanatologii a studium smrti a umírání. Např. *Het Centrum voor Thanatologie* při Radboud Universiteit Nijmegen v Nizozemském království (<http://www.ru.nl/ct>), *The Center For Thanatology Research & Education* v newyorském Brooklynu (<http://www.thanatology.org/home.html>), *Centre for Death and Life Studies* na Durnham University ve Velké Británii (<http://www.dur.ac.uk/cdals/>) či *The Centre for Death and Society* na University of Bath rovněž ve Velké Británii (<http://www.bath.ac.uk/cdas/index.html>).

moderní postoj ke smrti připomíná dřívější *postoj k otázkám sexuality*: nyní je to téma smrti, co je vytěšňováno ze „slušné společnosti“ do ústraní a za hradby mlčení. Ve freudovském duchu volá po konci „cenzury“ a návratu smrti do prostoru veřejné komunikace. Ariès pak ve své historické analýze demonstrovuje proces postupného „krocení“ a odsouvání smrti z běžného života a veřejného prostranství za zdi specializovaných (medicínských) institucí. Společně s dalšími pracemi (např. Hinton 1963, Glaser, Strauss 1965) tyto autoři nabídli „ideologické“ zázemí rozvoji moderního hospicového hnutí v západní Evropě a ve Spojených státech, které lze chápat jako reakci na pociťovanou „dehumanizaci“ smrti a umírání v podmínkách moderních průmyslových společností.

Kellehear identifikuje celkem pět hlavních komponent uvedeného diskurzu (*the denial of the death thesis*): 1) tabu při konverzaci o smrti; 2) medikalizaci smrti; 3) oddělení umírajících od zbytku společnosti; 4) klesající význam rituálů truchlení; 5) smrt popírající pohřební praktiky (Kellehear 1984, Zimmerman, Rodin 2004).² Zejména první tři komponenty pevně zakořenily nejen u odborné veřejnosti, ale i v širším veřejném diskurzu, takže se dnes s tezemi o „vytěšňování“, „tabuizaci“ či „profesionalizaci“ umírání můžeme setkat i v mainstreamových médiích a laických diskusích. Mnozí autoři (např. Walter 1991, Mellor, Shilling 1993, Zimmerman, Rodin 2004, Lee 2008) přitom ukazují, že v současnosti už nelze tento diskurz pokládat za plně adekvátní. Ať již proto, že podobu historického vývoje vyrovnávání se západní společnosti se smrtí příliš simplifikuje a schematizuje (Elias 1982, Armstrong 1987, Walter 1991), nebo proto, že dostatečně nereflektuje proměny, k nimž v posledních dvou desetiletích v této věci v západních společnostech dochází (Davies 2005, Lee 2008).

Zatímco v otázce (veřejné) „viditelnosti“ či „přítomnosti“ smrti v současných západních společnostech nepanuje jednotný názor a my se tak můžeme setkat s různými interpretacemi, je vcelku nepochybné, že v rovině odborné reflexe problematiky smrti a umírání nelze v současné době o „tabuizaci“ smrti hovořit. Důkaz tvoří stále rostoucí počet publikací, konferencí, seminářů i specializovaných institucí, které si témata smrti a umírání kladou za priority svého odborného zájmu. Impuls k tomuto trendu přitom nevychází pouze z vnitřních potřeb příslušných vědeckých disciplín, nýbrž vyplývá i z reálných problémů a etických dilemat, která provázejí běžný chod pozdně moderních společností západního civilizačního okruhu (stárnutí populace, rostoucí možnosti medicíny, debaty o eutanázii, rozvoj hospicové péče či inovace v pohřebnictví).

Toto tvrzení platí i o současné realitě české společnosti, která má s ohledem na vztah své populace ke smrti a umírání v evropském kontextu poměrně specifické postavení. Výstižně ho ve své nové knize *Udělej si ráj* zachycuje polský spisovatel Mariusz Szczygiel (2011: 197): „Nedávno se psalo, že polovina pražských nebožtíků nemá žádný pohřeb. V celé zemi počet pohřbů lavinovitě klesá.“ Popisovaný trend se přitom nevztahuje pouze na Prahu, ale

² Podobnost *the denial of death thesis* s *the secularization thesis* spočívá i v tom, že v obou případech představuje základní motiv vytrácení se určitého fenoménu z prostředí moderních západních společností (nebo alespoň z jejich veřejné sféry). Tato paralela není náhodná; vytěšňování smrti totiž bývá často kladeno do souvislosti s obdobným osudem, který v moderních podmínkách potkává náboženství, jež mělo tradičně „v popisu práce“ zajišťovat po praktické i „ideologické“ stránce vyrovnání se se smrtí.

lze jej (s lokálními variacemi) identifikovat prakticky na celém českém území. Pokládáme-li pak veřejné pohřební rituály za určující indikátor „viditelnosti“ smrti v české společnosti, skutečně to vypadá, že v českém případě teze o „vypuzení“ smrti z veřejného prostoru beze zbytku platí. Jiný úryvek ze Szczygielovy knihy tento fakt přesvědčivě ilustruje:

„Držet smutek se považuje za soukromou věc, dokonce je vidět snaha neupozorňovat na sebe. Ve *Vademecum dobrého chování* z roku 1968 je smrti v rodině věnována jedna kapitola, v níž čteme: ‘Demonstrovat smutek je zbytečné, je to intimní záležitost. Stará pravidla nosit černý smuteční oděv či závoj už neplatí. Texty nekrologů jsou věčné, kondolenční návštěvu je lepší si odpustit.’ Sám fakt pohřbu byl ještě uznáván, ale zřetelně se objevuje snaha eliminovat pohřeb jako společenský jev.“ (Szczygiel 2011: 2004)

Jednou z obvyklých taktik pro uvedení tématu pro odbornou diskusi je jeho vyličení jako „dosud opomíjeného a nedostatečně zkoumaného“ a následné volání po napravení takového nedostatku. V tomto našem čísle se k takové strategii uchýlovat nechceme. Jednak pokládáme za v principu ošemetné posuzovat, kde leží hranice, při jejímž překročení již lze oprávněně hovořit o „dostatečné“ pozornosti věnované nějakému tématu, jednak se domníváme, že téma smrti v českém sociálněvědním prostředí posledních let rozhodně „tabuizováno“ není. Důkazem druhé ze skutečností je mimo jiné to, že mezi autory a autorkami tohoto čísla figurují osoby, které se problematice smrti a umírání dlouhodobě publikačně věnují. Ambicí čísla, které právě držíte v rukou, proto není velkolepě vyhlášovat „otevření tématu“, ale spíše na jednom prostoru shromáždit zajímavé a podnětné odborné příspěvky, které se zvolenému tématu věnují v rámci odlišných disciplinárních hledisek, a tím jej představit v jeho mnohostrannosti (jež zde má pochopitelně své limity).

Předkládané stati k problematice smrti přistupují ze dvou základních perspektiv: společensko-historické a psychologické. V rámci první z nich se do centra pozornosti dostává smrt jako *sociokulturní fenomén* a sociální praktiky ji provázající. Ve druhém případě se výzkumný hledáček přesouvá na individuální rovinu směrem k otázkám *subjektivní recepcce* (kognitivní, emocionální) smrti a umírání. Většina textů se přitom opírá o vlastní empirický výzkum a práci s primárními daty.

První dva příspěvky čísla nabízejí historický pohled na sociální praktiky spjaté se smrtí, přičemž oba dva překračují čistě deskriptivní rozměr pojednání a snaží se o analytické uchopení svých dílčích témat. *Tomáš Malý* se zaměřuje na období raného novověku (16.–17. století) a všímá si fungování pohřebních rituálů v kontextu dobové mezikonfesijní řevnivosti. S využitím historiografických a (kulturně)antropologických poznatků ukazuje, jak důležitou úlohu sehrávaly pohřební rituály u znesvářených konfesí při utužování skupinové solidarity a stvrzování kolektivní identity. *Daniela Tinková* svou stať časově zasazuje do éry o něco pozdější – osvícenské (1750–1825) – a na pozadí širší sociokulturní transformace, standardně označované pojmem racionalizace, popisuje a analyzuje počátky medikalizace smrti. Její pozornost se přitom soustředí na problémy nakládání s mrtvým tělem a pohřebních praktik v kontextu rostoucího vlivu medicínského diskurzu, který na jedné straně podporoval důslednou separaci mrtvých těl od těl živých, na druhé straně však jeho prosazování se vyvolávalo protipohyb, způsobující vzestup zájmu o těla nebožtíků (v kontrapozici k tradičnímu prioritnímu zájmu o jejich duše). Třetí příspěvek se dotýká současné situace a *Olga Nešporová* se

v něm pokouší o důkladnější porozumění výše konstatovanému „českému specifiku“ v nakládání se zesnulými a odhalení hlavních společenských faktorů, jež mohou stát v jeho pozadí. Opírá se přitom o sociologická data z kvantitativního i kvalitativního šetření.

Další tři texty již aplikují perspektivu psychologickou. V prvním z nich nás *Slávka Démuthová* seznamuje se zjištěními z dosavadních výzkumů chápání představy smrti v rámci ontogenetického vývoje. Autorka reflektuje rozmanité vlivy, které do tohoto procesu v průběhu vývoje lidského jedince zasahují, a upozorňuje na obtížnost nalezení jednoduchého schématu, které by bylo možno aplikovat univerzálně. Současně připomíná, že vyrovnávání se s vědomím smrti je často celoživotním procesem a v některých případech ani nemusí dojít k jeho úplnému završení. *Radka Michalčáková a kolektiv* se ve svém článku soustředí na problém strachu ze smrti v kontextu citových vazeb k blízkým osobám v období dospívání. Právě v kvalitě těchto vazeb jsou hledány faktory, které zprostředkovaně ovlivňují míru zakoušených obav v souvislosti s faktem smrtelnosti člověka a konečnosti individuálního lidského bytí. Stejně téma dostává prostor i ve stati *Jaroslavy Raudenské a Aleny Javůrkové*, která se zabývá strachem ze smrti u dospělých pacientů v terminální fázi jejich onkologického onemocnění. Dané téma autorky reflektují s ohledem na potřeby a možnosti paliativní péče a těch, kdo ji pro umírající pacienty zajišťují.

Prostředí terminálně nemocných pacientů – hospic – představuje pojitko závěrečných dvou studentských textů. Oba se přitom zajímají nikoliv o samotné pacienty, nýbrž o hospicový personál. *Petra Závorková* si klade za cíl zachytit percepci umírání a smrti ze strany těch, kdo umírající pacienty v hospici doprovázejí v posledních okamžicích jejich života, a strategie, které zapojují ve snaze vyrovnat se s hrozbou narušení pocitu ontologického nebezpečí, jemuž jsou v prostorách hospice trvale vystavováni. *Boleslav Kepřt* pak s využitím diskurzivní analýzy zkoumá postoje hospicové dobrovolnické síly k otázkám smrti a umírání, přičemž vedle sebe klade na straně jedné dominantní expertně-medicínský diskurz a na straně druhé alternativní diskurz vztahování se ke sledovaným tématům.

Z tohoto krátkého úvodního přehledu by mělo být zřejmé, že texty, které vám na následujících stránkách nabízíme k přečtení, zdaleka nepokrývají všechny možné aspekty problematiky, kterou si za své téma zvolilo toto číslo *Sociálních studií*. Zároveň si však dovoluujeme vyslovit naději, že poskytují dostatečně pestrý soubor náhledů na ni a že tak mohou být ve svém celku důstojným partnerem řadě domácích i zahraničních publikací, jež se pohybují na stejném výzkumném poli. Není naší ambicí rozhodnout otázku, která rámuje tento editorial, tedy potvrdit, či vyvrátit tezi o vytěsnění a tabuizaci smrti v moderní společnosti a určit, zdali je pro nás v současnosti smrt něčím důvěrně blízkým, nebo naopak čímsi vzdáleným. Každopádně věříme, že samotná reflexe daného problému na stránkách tohoto čísla přispěje k tomu, že „smrt“ bude něčím, o čem se – přinejmenším v odborné rovině – mluví.

Literatura

- ARMSTRONG, David. 1987. „Silence and Truth in Death and Dying.“ *Social Science & Medicine* 24/8: 651–657.
- BERGER, Peter L. 1969. *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City: A Doubleday Anchor Books.

- DAVIES, Douglas J. 2005. *A Brief History of Death*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- ELIAS, Norbert. 1982. *The Loneliness of the Dying*. Oxford: Blackwell.
- GIDDENS, Anthony. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- GLASER, Barney; STRAUSS, Anselm. 1965. *Awareness of Dying*. Chicago: Aldine.
- HINTON, John. 1963. „The physical and mental distress of the dying“. *QJM: An International Journal of Medicine* 32/1: 1–21.
- KELLEHAER, Allan. 1984. „Are we a death-denying society? A sociological review.“ *Social Science & Medicine* 18/9: 713–721.
- KOPECKÁ, Bára. 2010. „Umírání pro začátečníky“. *Respekt* 11: 62–63.
- LEE, Raymond L. M. 2008. „Modernity, Mortality and Re-Enchantment: The Death Taboo Revisited.“ *Sociology* 42/4: 745–759.
- LUPTON, Deborah. 2003. *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*. London: SAGE.
- MELLOR, Phillip A., SHILLING, Chris. 1993. „Modernity, Self-Identity and the Sequestration of death“. *Sociology* 27/3: 411–431.
- SZCYGIEŁ, Mariusz. 2011. *Udělej si ráj*. Praha: Dokořán.
- TSCHANNEN, Olivier. 1991. „The Secularization Paradigm: A Systematization“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30/4: 395–415.
- WALTER, Tony. 1991. „Modern death: taboo or not taboo?“. *Sociology* 25/2: 293–310.
- YALOM, Irvin D. 2008. *Pohled do slunce*. Praha: Portál.
- ZIMMERMANN, Camilla; RODIN, Gary. 2004. „The denial of death thesis: sociological critique and implications for palliative care“. *Palliative Medicine* 18/2: 121–128.